

A LINGUA GALEGA NA VIDA, NA OBRA E NO PENSAMENTO DE MANUEL MARÍA

Xosé Ramón Freixeiro Mato
Universidade da Coruña
Grupo ILLA

Resumo: Após unha revisión do estado da arte relativo aos traballos publicados con anterioridade sobre a lingua de Manuel María, no presente traballo analízase a relación do poeta co idioma galego, tanto no que fai referencia aos usos lingüísticos como cidadán e escritor, canto ao compromiso que desde moi novo adquiriu na súa defensa, dignificación e normalización social. A seguir, estúdanse as características do galego utilizado polo autor na súa obra, a tomar en consideración especialmente a relación coa fala local de Outeiro de Rei e coa lingua literaria da altura, os fenómenos de interferencia directa ou indirecta do español e a evolución lingüística que se foi producindo na súa obra ao longo do tempo, ben como o posicionamento do autor a respecto da cuestión normativa. En último lugar, analízase o pensamento de Manuel María con relación á situación sociolingüística: distinción entre o galego como lingua das clases populares e o castelán –ou castrapo– como lingua das clases dominantes, denuncia da deslealdade lingüística, crítica das persoas bilingüistas e castrapistas, e defensa da normalización lingüística como solución de futuro para unha Galiza que só pode sobrevivir a se expresar na lingua propia.

Abstract: After having revised the state-of-the-art regarding the works previously published on the language of Manuel María, in the present article the relation of the poet with the Galician language is analyzed; the linguistic uses by Manuel María, both as a citizen and a writer, are also analyzed here, as well as his commitment in its defense, dignification and social normalization. Next, we study the characteristics of the language used by the author in his work, the relation with the local speech of Outeiro de Rei, with the literary language of his time and the phenomena of direct or indirect interference of the Spanish; the linguistic evolution of his work throughout the time and the positioning of the author in relation to the standardization are also considered. Lastly, we analyze the thought of Manuel María in relation to the social situation of the language: distinction between Galician as language of the popular classes and Castilian –or ‘castrapo’– as language of the dominant classes, denunciation of

the linguistic disloyalty, criticism of the bilingualist people, and defense of the linguistic normalization as a solution for the future of a Galicia which can only survive if able to have a language of its own.

Palabras chave: lingua galega, Manuel María, normalización lingüística, lingua literaria, hipergalicismo, castelán.

Key words: Galician language, Manuel María, status planning, literary language, hypergalicianism, Castilian.

1. A LINGUA EN MANUEL MARÍA: ESTADO DA ARTE

A dedicatoria do Día das Letras Galegas a Manuel María no ano 2016 propiciou a proliferación de traballos sobre a súa vida, a súa obra e o seu pensamento. Isto, que costuma ser habitual con relación á figura do escritor ou escritora que cada ano se conmemora, aínda que non acontecese en todos os casos, torna especialmente evidente con ocasión de ser o poeta chairego o homenaxeado, tanto polo interese e simpatía que desperta a súa personalidade humana e literaria, canto polo labor promovido e levado a cabo pola fundación que leva o seu nome. É habitual igualmente que moitos deses traballos presten atención á relación da autora ou autor coa lingua, sexa para explicitar o seu grao de compromiso con ela, sexa para analizar o modelo lingüístico-estilístico utilizado na escrita e o seu pensamento a respecto da situación social en que se acha.

Tamén no caso de Manuel María está a acontecer, pois, algo similar neste ano, mais, ao contrario do que aconteceu con outras e outros autores, sobre o poeta chairego xa existían traballos relevantes a respecto dos trazos da lingua por el empregada e do seu pensamento sobre o contexto sociolingüístico. E nisto tivo influencia decisiva tanto a realización da tese de doutoramento de Camilo Gómez Torres sobre o autor, aínda en vida deste, e os traballos dela derivados, como a celebración do Congreso *Manuel María: literatura e nación* na Facultade de Filoloxía da Universidade da Coruña en novembro de 2005, un ano despois da súa morte, ao que aínda se podería acrescentar a convocatoria do XX Premio Literario Ánxel Fole en 2006 centrado na súa figura. Da citada tese, intitulada *Manuel María: poesía, traballo lingüístico e traballo cultural* (maio de 2000), saíu o libro *Manuel María: os traballos e os días* (Gómez 2001a) e sobre todo, para o tema que aquí interesa, *O tempo vital de Manuel María. Unha crónica sociolingüística de Galiza baixo o franquismo e na restauración democrática* (Gómez 2005), alén doutros contributos sobre o pensamento lingüístico do autor como Gómez Torres (2001b), que se complementa con outro dese teor da orientadora da tese (García Negro

2001). Xa con anterioridade Xosé Lois García (1995) estudara o vocabulario da flora e da fauna na obra *Terra Chá*, traballo reproducido en García (2015: 171-203); sobre o léxico da flora en *Muiñeiro de brétemas* acaba de aparecer un contributo de Sánchez Rei (2016). Con anterioridade a este publicouse un estudo de Xosé Luís Regueira (2014) sobre a vinculación da lingua do autor coas falas chairgas e co galego literario a partir da análise lingüística da obra *Terra Chá*, tema xa abordado bastante antes con maior brevidade por Dobarro (1989: 35-36).

Nas actas do congreso realizado en 2005 (García/Pardo 2009), para alén doutros contributos que, sen se centraren no idioma, fan referencia colateral a el, recóllese un traballo sobre a evolución da situación social do galego no século XX vivido por Manuel María (Mariño 2009) e outro sobre o compromiso co galego do autor, o seu modelo de lingua e algúns dos trazos estilísticos principais (Freixeiro 2009a). En relación directa con este último contributo pódense citar tres da mesma autoría que focalizan o estudo do estilo na obra de Manuel María, dous artigos (Freixeiro 2007b e 2009b) e un libro que leva como subtítulo *Lingua e estilo na obra de Manuel María* (Freixeiro 2007a) e que obtivo o citado Premio Ánxel Fole, a se converter no estudo máis amplo sobre a lingua do autor.

De todas as formas, o ano das Letras dedicado a Manuel María propiciou novas reflexións e achegas sobre a lingua tanto no volume colectivo editado por Cochón/Alonso (2016) e que leva por título *Manuel María. Cecais hai unha luz. Memorabilia*, con estudos de carácter sociolingüístico dos poemas “Canción para cando se escoita falar castrapo” (Freixeiro 2016) e “Acuso á clase media” (García Negro 2016) ou o xa antes referido de Sánchez Rei (2016) sobre aspectos léxicos, como nunha antoloxía de poemas de Manuel María sobre a lingua promovida pola Casa-Museo do poeta e precedida dun estudo introdutorio (Freixeiro 2015). Tamén neste ano saíron do prelo outras obras de carácter máis xeral sobre a vida, a obra e a personalidade de Manuel María que fan frecuentes alusións á lingua, como a de Mercedes Queixas (2016), por exemplo, pois torna practicamente imposible poder falar deste autor sen mencionar un dos motivos centrais da súa vida e da súa obra, cando non o principal. É o que transparece tamén no volume de Gil Hernández (2016) intitulado *Solilóquios con Manuel María*, onde aquel reflexiona a respecto dos poemas incluídos nos libros *Versos do lume e o vaga-lume* (1982), *A luz resuscitada* (1984) e *Oráculos para cavaliños do demo* (1986), todos tres editados no seu momento con grafía reintegrada, e onde o tema lingüístico ten unha presenza destacada, focado desde a perspectiva do reintegracionismo. Noutros libros e publicacións que vaian aparecendo tamén se ha tratar, con certeza, da cuestión da lingua.

En conclusión, aínda que este congreso é unha boa oportunidade para voltarmos sobre o tema da lingua en Manuel María, cómpre termos en conta todo o

publicado con anterioridade ao respecto, que nesta ocasión xa non é pouco, tanto para evitarmos reiterar en exceso o xa dito, canto para aproveitarmos algunhas das ideas que mellor puideren axudar ao desenvolvemento do tema.

2. O GALEGO NA VIDA DE MANUEL MARÍA

A lingua galega foi para Manuel María o seu idioma de uso cotián, tanto na expresión oral como escrita, e tanto en privado como en público. Como fillo de labregos de Outeiro de Rei, a lingua en que aprendeu a falar e en que se criou foi a galega. El mesmo declarou que “Outeiro de Rei, naquela época, era unha vila monolingüe” en que as únicas persoas que non falaban galego eran “a filla do maragato” e “a muller do mestre, que era bilbaína” (Caño 1990: 16), aínda que ao chegar á escola se encontrou coa presenza dominante do español. Mais tamén alí tivo a oportunidade de entrar en contacto coa literatura galega a través da lectura e comentario de textos das antoloxías de Carré Aldao e de Álvaro de las Casas (Gómez 1996: 1218).

De todas as formas, o primeiro día de escola das crianzas galegofalantes no medio rural durante o franquismo tornaba normalmente un feito traumático por razóns de lingua, ao se veren desprezadas polo mestre por falaren a única que sabían e que era a de seus pais e nais e de seus avós e avoas. Sabémolo ben as persoas que tivemos de pasar por esa experiencia e diso tamén deu testemuño Manuel María:

O primeiro día que fun á escola, don Domingo, o mestre, que tiña unhas barbísimas tremendas, púxome diante del e estivo para alí observándome. Eu vin que os rapaces falaban en castelán con el, aínda que na rúa sempre lles oíra falar galego. Incluso lle meteu uns berros a un que dixo unha castrapada. Total, que sentín ganas de mexar e non me atrevín a pedirlle para saír, porque só coñecía a palabra galega e ó traducir saíame “mejar”, que non me soaba nada ben. Entón estívenme reprimindo ata a hora do recreo, botei a miña mexada e fun correndo onda o meu pai, á horta da casa, a preguntarlle como se dicía o asunto en castelán. “Dícese mear u orinar”, respostoume (Caño 1990: 16).

Este mesmo episodio que conta no libro de conversas con Xosé Manuel del Caño teno repetido noutras ocasións, como recolle Mercedes Queixas (2016: 23-25) na súa biografía do poeta, e garda moita relación con outro narrado por Basilio Losada, catedrático da Universidade de Barcelona que nacera nunha aldea do concello lucense de Láncara polas mesmas datas que Manuel María e que pasou case toda a súa vida na cidade condal sen por iso deixar de falar a lingua que aprendera dos seus devanceiros:

A primeira vez que fun á escola foi con cinco anos, a un parvulario rexido por monxas en León. Fixen un comentáριο de neno: hai un gato que ten un rabo estalicado. Todo o mundo botou a rir, a primeira, a monxa. Decidín non falar máis. Lembro un día no que preguntaron o número de persoas da Santísima Trindade. Un túzaro dixó que oito. Eu sabía cantas eran, pero non o quixen dicir. Pasei todo un curso sen falar. Pensaban que era un parvo pero eu sabía que era o máis listo da clase e soñaba con volver a Galiza. “E cando imos para alá”, dicía. Cando chegaba no verán á estación de Laxosa comezaba a falar sen parar. Hoxe coñezo o diagnóstico: recuperara a miña dignidade. É certo que o que me une a Galiza é a lingua. Se o galego morrera elixiria calquer outra das miñas vinte patrias (*A Nosa Terra* 26/IV/2001).

Como Basilio Losada, o poeta da Terra Chá tamén ficou marcado por esa experiencia dunha escola franquista tan alleante como hostil coa lingua galega e por iso traballará ao longo da súa vida por a dignificar e por dotar a literatura galega de textos acaídos para as crianzas poderen aprender en galego. Para alén do seu evidente compromiso lingüístico, cómpre falarmos con máis propiedade de identificación de Manuel María coa lingua galega e co pobo que a fala, pondo en relevo a perfecta simbiose entre o home e a terra en que naceu e se criou. El mesmo o subliña no prólogo a *Muiñeiro de brétemas*: “Dende que teño acordo e discernimento sempre me sentín totalmente identificado coas xentes do meu país, coa súa fala e coa súa cultura, que fun descubriendo pouco a pouco, apaixonadamente e dun xeito anárquico” (*OPC I*: 11). No entanto, tampouco el, como resulta lóxico, puido fuxir á presión atafegante do contexto social de posguerra, que impuña o uso escrito do castelán, lingua en que comezou publicando dous libros “marxinais e anecdóticos” (Rodríguez Fer 1989: 306) e algúns poemas soltos na revista *Alba*, cuxo director Ramón González-Alegre o animaba ao emprego desta lingua (Alonso 2016: 36). Iso levouno a publicar un “Poema/autocrítica” como introdución ao libro *Poemas para construír unha patria* (1977), onde, após recoñecer que “A miña primeira/única lingua/ foi o galego. Somentes o galego” (*OPC I*: 567), afirma que na escola “alleante” que sufriu non se deixou colonizar demasiado, mais cando tivo de ir á cidade para facer o bacharelato a súa resistencia á castellanización “comezou a ter algún burato”, practicando o “castrapo” e publicando algúns contos, artigos e poemas “na fala na que fun domesticado”, así como un “pequeno folleto” e un “libriño escritos igualmente en estranxeiro”. Termina o poema cun “alegato de descargo” en que promete non repetir ese erro e en que se marca o “deber/obriga militante” de usar sempre o galego (*OPC I*: 367-8).

Estes versos deixan ben clara a determinación lingüística e o compromiso do autor. Mais non son os únicos, pois ao longo da súa amplísima obra a defensa

apaixonada da lingua galega vai constituír un tema recorrente, unhas veces como motivo central dun poema e outras como referencia colateral. Sería difícil dar-mos con outro poeta que dedicase tantos versos á exaltación do idioma galego, tema tamén moi presente noutros xéneros cultivados polo autor. Gábase este no prólogo a *Muiñeiro de brétemas* de “se algún mérito ten e algo vale, é o de ser o primeiro libro publicado en galego e en Galiza por un mozo despois da guerra civil” (OPC I: 11). No xa citado libro de conversas Manuel María ratifica o radical compromiso co galego e o episódico e irrelevante uso puntual do español nunhas circunstancias ben concretas:

As primeiras verbas que pronunciei na miña vida foron galegas, e o primeiro idioma que aprendín tamén foi o galego, por iso é que eu podería renunciar a todo, incluso a un brazo, a unha perna ou a un ollo, pero non ó idioma. Os primeiros versos que escribín, co meu mestre Manuel Paderna, foron en galego. Quizais a deformación da escola e do instituto me levou a escribir algo en español. E a imposición dos medios de comunicación e a censura, que non autorizaba recitais en galego. De tódolos xeitos, o que escribín en español, é irrelevante (Caño 1990: 112).

Dedicou desde moi novo tempo, esforzo e os cartos que non tiña á edición de libros de poesía en lingua galega. Entre 1952 e 1955 a Editorial Xistral, que dirixía, tirou do prelo importantes obras de poetas de grande nivel, entre elas o primeiro poemario en galego de Luz Pozo Garza, quen reconece que Manuel María a animou “moito a escribir en galego” porque tiña “un amor completo, totalizador, á lingua e á cultura galega”; e acrecenta que a ela non se lle ocorrería escribir en galego porque non o falaba e que estaba “convencida de que se non fose polo ánimo e alento que sempre me transmitiu Manuel María, moi probablemente non me tería achegado á escrita en galego” (Queixas 2016: 40). O mesmo lle aconteceu a Lois Diéguez, que se comprometeu coa defensa e uso escrito do galego por influencia do poeta chairego:

Manuel María tiña unha enorme conciencia sobre o idioma e como profesor dábanos a coñecer figuras como Rosalía ou Curros, nese tempo dos anos 60 cando todo se facía obrigatoriamente en castelán. Nen sequera sabiamos que o galego fose un idioma escrito. Así que dedicaba un tempo da clase a falarnos dos clásicos galegos que tampouco coñeciamos [...].

Manuel María alimentou en min o gusto pola escrita. Comecei a escribir en galego sen saber ese idioma, xa que nunca fora materia de estudo nin eramos unha mocidade consciente do noso. El corríxíame, ensinábame palabras galegas

que substituísen os meus castelanismos, falabamos sobre os seus poemas, debatíamos diferentes propostas e animábame a presentarme a concursos que logo gañaba (Queixas 2016: 71).

Na súa tentativa de levar o galego a ámbitos onde tradicionalmente non tiña presenza, tamén se implicou o poeta no nacemento da Nova Canción Galega, en cuxo acto de presentación en Compostela afirmaba:

Aínda é moito o camiño que nos falta por tripar, pero xa estamos nel; estamos no camiño da fidelidade á fala, da fidelidade a Galicia e ao seu pobo sufrido e calado. Hoxe a fala é a nosa fachenda meirande e non algo do que querían que sentiramos vergoña. Sabemos que non temos riqueza de máis valor que a fala. Sen fala propia non seríamos ninguén e estaríamos mudos. Por iso hai que defendela como sexa. Nesta loita, meus amigos, está empeñada a nosa supervivencia como pobo. Non o esquezades (Queixas 2016: 92).

Até tal punto tiña o autor interiorizado este discurso sobre a importancia do galego que en varios dos seus poemas recolle expresións similares, por veces inclusive coas mesmas palabras; véxase, por exemplo, “Renunciade á vella lingua”, do libro *Versos para un país de minifundios* (1969), ou a estrofe con que termina o poema “A fala”, incluído n’*As rúas do vento ceibe* (1979): *Renunciar ao idioma / é ser mudo e morrer: / Precisamos a lingua / se queremos vencer!*

O galego foi a súa lingua habitual na fala ordinaria e extraordinaria, na escrita literaria e na correspondencia (véxase, por exemplo, Sánchez/Mosquera 2014), onde tamén nos deixa testemuño firme da súa defensa radical do idioma propio, como mostra a seguinte carta ao presidente da RAG a meados da década de 60, que se custodia no arquivo particular de Sebastián Martínez-Risco:

Monforte de Lemos (Lugo), 24-1-1965

Sr. D. Sebastián Martínez-Risco
Presidente da Real Academia Gallega
La Coruña

Meu distinguido i admirado amigo:

Recibín o derradeiro número do “BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALLEGA” coa solpresa de comprobar que a maior parte díl está escrito en castelán. Coido que o “Boletín da Academia”, si é unha Academia Galega auténtica, debe estar escrito en galego na súa totalidade. Porque o galego aínda é o idioma de Galicia. Aínda que eu persoalmente vallo moi pouco i a miña

voz non ten a autoridade pra irrumpir nas decisións da Academia, pídolle como galego, que o “Boletín da Real Academia Galega” se publique en galego. Coido que é algo que a tódolos galegos, que aínda o somos, nos debe esa ilustre corporación. Escríbolle a vostede privadamente polo propio prestixio da Academia que ten xa inimigos dabondo. Pero de seguir publicando o seu “Boletín” en lingua castelá, vería o xeito de protestar publicamente de tal anormalidade. Pra publicar un “Boletín da Real Academia Gallega” en castelán non precisamos pra nada esa institución, xa que eso faino moi ben, e con máis medios, a Real Academia Española de Madrid.

Perdone esta molestia.

Reciba un cordial saúdo do seu amigo,

Manuel María

Nesta carta mecanografada de Manuel María figura unha anotación manuscrita do presidente da RAG que di: “Sin contestación. Din conta na Xunta de goberno do sábado, 30 de Xaneiro”. Na correspondencia que o poeta mantivo con Ramón Piñeiro hai outra carta súa de 29/XII/1964 en que escribe sobre ese mesmo feito:

Recibín unha impresión penosa ó recibir o B. da R.A.G. A maior parte díl está escrito en castelán. Isto ven a ser, pouco máis ou menos, como si a metade do Boletín da Real Academia Francesa se escribise en chino. Coido que os académicos que entrastes nos derradeiros tempos debedes tomar cartas neste asunto e lograr que o B. da R.A.G. se pubrique totalmente en galego. É o menos que se pode pedir (Cochón/Alonso 2016: 320).

Na seguinte carta a Piñeiro, da mesma data de 24/I/1965, di: “Remesoche copia da carta que, con esta data, lle escribin ó Presidente da nosa Academia”; e noutra coa data de 9/III/1965 afirma: “Non recibín resposta de Martínez-Risco a miña carta” (Cochón/Alonso 2016: 322). Nesta última misiva comeza por falar de que recollera sinaturas para lle enviar a Piñeiro e de que “urxe o presentar esa solicitude, pois canto máis tempo se perda en presentala, seguramente que é peor”, mais non fica claro que se refira ao mesmo asunto. De todas as formas, parece evidente que Manuel María lle deu importancia ao feito e que non se esqueceu de exixir máis compromiso coa lingua á RAG. Así, máis de dez anos despois, en 1976, incluíu en *Cantos rodados para aliados e colonizados* o seu “Responso por unha Academia”, onde a acusa de ser diglósica, bilingüista e inmovilista, ben como de vivir de costas ao seu país. E non é que o autor estivese por principio en contra da Academia, como na carta arriba reproducida na súa integridade deixa ben

claro; noutra bastante anterior ao mesmo destinatario, de 24/IV/1953, comeza por escribir:

Unhas letras para che remesar, por ese nombramento de correspondente da Academia Galega, a miña felicitación mais cordial e garimosa, que faigo tamén estensiva a García Sabell. Faigo votos para que te nombren axiña numerario, pois a *docta corporación* precisa homes coma a ti para vivificala un pouco (Cochón/Alonso 2016: 287).

Vivificar a RAG e comprometela na defensa firme do galego foi, pois, sempre o desexo de Manuel María, e non destruía nin desprestixiala, a pesar das críticas que lle fixo. En Caño (1990: 111), con motivo de tratar do tema da norma lingüística, afirma que non é unha academia da lingua e que está totalmente controlada polo grupo de Galaxia, a lamentar a presenza nela de académicos como José Luís Bugallal, Meixide Pardo, Gil Merino ou Río Barxa que non teñen que ver “coa lingua, nin con nada”, “que nin sequera escriben en galego, e impórtalles moi pouco”. Nun dos artigos recompilados en *Andando a Terra* inclusive critica o papel da Academia a respecto da celebración ritual das Letras Galegas: “A Real Academia Gallega fai o seu numerioño tódolos anos co motivo –ou gallo– do chamado Día das Letras Galegas cando a nosa cultura –e mesmo a nosa língoa– está por normalizar” (AT: 71). Por esa desconformidade coa composición e actuación da RAG presenta a súa demisión como membro correspondente en 1975, significativamente o mesmo ano en que se afilia á Asemblea Nacional-Popular Galega (Dobarro 1989: 13). Xulgaba o autor que a entidade xa non respondía ao espírito dos fundadores e que non representaba a cultura galega auténtica, razóns que expón nunha carta de demisión datada en Monforte de Lemos a 22/VI/1975 e na cal conclúe:

Honradamente, non podo pertencer por máis tempo a unha institución da que, como galego e como escritor comprometido coa tristeira realidade do meu povo e da miña Terra, me sinto avergoñado. I é que a Real Academia Gallega, na miña opinión, ademais de facer moi pouquiño por Galicia e pola súa cultura viva e verdadeira, é dicir, valedeira, mantén un anacrónico carácter elitista, antipopular e antidemocrático, incompreensible neste tempo que vivimos, o que fai que a “docta corporación” esteña virada de costas á auténtica realidade do noso país e do noso tempo (Gómez 2001a: 171).

A actitude da Academia cara ao idioma e á cultura do país mudou o suficiente nos derradeiros anos de vida do autor como para que el propio fose nomeado

académico numerario e aceptase pronunciar o discurso de ingreso, onde a recoñece talvez como “a máis alta e representativa entidade cultural” da Galiza (PP: 9). Nese discurso, de febreiro de 2003, após lembrar Castelao e a comparación que este estableceu entre o que podería supor a destrución da catedral de Santiago e a perda do galego, afirma que este é moito máis importante que aquela, ou que a Torre de Hércules, que a muralla de Lugo e que a ponte romana de Ourense, para a seguir recalcar a obriga de todas e todos os galegos de transmitirmos o idioma dos nosos devanceiros ás xeracións futuras:

Pois ben, o noso idioma é moitísimo máis importante. Por eso temos que transmitírllelo ás galegas e galegos que nos sucedan. Recibímolos en herdo coa obriga de conservalo, agrandalo e perfeccionalo. Sería monstruoso priválos de tal riqueza. Sería abominábel negarlles ese ben supremo, esencial para que Galicia viva e sexa algo no mundo. Se un idioma morre, morre tamén o pobo que o fala (PP: 11).

Alén de participar en xornadas do ensino, palestras, recitados poéticos etc. ao longo e largo de todo o país, Manuel María participou en practicamente todas as mobilizacións e campañas do nacionalismo galego organizado en prol da lingua. Só a modo de exemplo, podemos citar que se opuxo a aquel Real Decreto de 20 de xullo de 1979 sobre a incorporación da lingua galega ao sistema de ensino, máis coñecido como Decreto de bilingüismo, publicado nun clima de represión contra o profesorado que impartía as aulas en galego. No marco dunha campaña “Polo dereito irrenunciábel ao uso do noso idioma. Contra o Decreto de bilingüismo”, promovida en maio de 1980 por varias asociacións culturais do país, Manuel María asina como “O Gaiteiro de Ventosela” por esas mesmas datas unhas “Coplas contra o Decreto de bilingüismo” que a Fronte Cultural da AN-PG vai distribuír por toda a nación e que presentan esa disposición legal como un obstáculo para a normalización lingüística, segundo explicita a última copla: *O tal decreto-morcego / témolo que derogar / para poder normalizar / o noso idioma galego!* (véxase Freixeiro 2015: 38).

Mais o poeta vai morrer sen ver cumpridas as súas ansias de normalización para a lingua do país que tanto amou, cun sentimento de certa decepción e mesmo observando algúns síntomas de recuamento, como fai notar nas palabras preliminares á edición de *Edipo* (2003) pouco antes do seu pasamento: “Aínda que andamos algúns pasos, non avanzamos moito, mesmo semella que retrocedemos e estamos moi lonxe da normalización do noso idioma, das nosas letras, do noso pobo e de nós mesmos”.

3. O GALEGO NA OBRA DE MANUEL MARÍA: ALGÚNS TRAZOS SINGULARES

Para alén duns inicios na escrita en castelán como consecuencia lóxica dun sistema educativo totalmente españolizado e dun contexto sociolingüístico impregnado pola diglosia, segundo se viu, Manuel María foi un escritor monolingüe en galego. A súa lingua literaria, de acordo cos propios postulados lingüístico-ideolóxicos que defendeu, ten como base a fala popular e labrega da Terra Chá, ou máis ben do seu Outeiro de Rei natal, aínda que profundamente transformada polo desexo de evitar os frecuentes castelanismos daquela e pola influencia da lingua literaria. Na realidade, a Terra Chá, embora na actualidade conforme unha unidade xeográfica e humana perfectamente recoñecíbel, feito para o que contribuíu a propia obra de Manuel María, do punto de vista lingüístico “non presenta un carácter unitario, nin ten ningún trazo que permita identificar a súa lingua respecto doutras terras e comarcas veciñas”, como ben afirma Regueira (2014: 100), pois o norte chairego partilla as características lingüísticas do norte das provincias da Coruña e de Lugo, en canto os trazos definidores da súa parte sur se achegan máis ao galego central a que pertence Outeiro de Rei. Hai dous trazos deste que singularizan o galego de Manuel María face ao galego común e que son os plurais tipo *corazós*, *cas* e as solucións *irmao*, *chao*, tamén presentes na fala mindoniense que segue Noriega Varela, por exemplo.

Polo demais, pódese afirmar que o poeta utiliza o galego literario propio da época con algúns trazos, sobre todo léxicos, da fala da súa vila natal e con vontade de depuración dos castelanismos, que nin sempre consegue (véxase ao respecto Dobarro 1989: 35-36; Regueira 2014: 97-100; Freixeiro 2007a: 39-46 e 2009a: 170-177). Mais, por riba da constatación empírica de o seu modelo lingüístico ser substancialmente o galego común e literario da altura con algúns trazos da fala local, ficou asentada firmemente a idea de o autor reproducir na súa obra unha indefinida fala dialectal chairega de dubidosa existencia real. De todos os modos, ben se pode soste, con Basilio Losada (2009: 367), que “Manuel María recolleu a lingua labrega da Terra Cha, cos imprescindíbeis préstamos do galego culto”, cando menos de maneira intencional e simbólica, e que a “opción idiomática é expresión cabal dunha consciencia ética do noso poeta”. Neste sentido, Francisco Rodríguez (2009: 26) resalta que Manuel María é un dos poetas que empregou con máis naturalidade o galego oral na súa obra porque esta foi a súa lingua materna e tamén a lingua “practicada socialmente”, alén de ser un poeta que “inseriu con consciencia plena a súa obra na rica tradición literaria” do país.

O aparecemento en vida do autor, e pouco antes do seu pasamento, dos dous volumes con case toda a súa produción poética (*OPC I* e *OPC II*) converten estes no seu testamento poético e, en certo modo, tamén lingüístico, pois neles

transparece o modelo de lingua que expresa a súa derradeira vontade e que el nos quixo legar. No entanto, convén xa indicar que Manuel María foi polo xeral fiel ao modelo de lingua en que cría, sen se observaren grandes diferenzas en función da época ou do xénero literario, aínda que si as lóxicas que este impón, e por iso mantivo sempre esa dupla fidelidade á lingua popular e a certos trazos da fala dialectal, para alén do afán por depurar os españolismos.

Se prestarmos atención á lingua utilizada polo autor nos libros aparecidos nos anos 50, 60 ou 70, con certos trazos que logo iría en parte corrixindo segundo ía avanzando o proceso de fixación do modelo de lingua escrita, podemos dicir que alí se acha un “idioma cheo de vacilacións, formas antigas e/ou populares, ao tempo que inzado de pseudogaleguismos provocados por unha actitude de arredamento lingüístico do castelán, o que leva a unha serie de solucións actualmente anómalas”, como afirma Mato Fondo (2003: 63) na introdución a unha peza teatral escrita en 1961. Subliña este acertadamente o feito de Manuel María procurar “unha notábel elevación literaria desde formas populares”, adoptando solucións lingüísticas propias da lingua literaria do seu momento, moitas delas debedoras de autores galegos de preguerra e, máis en concreto, do grupo Nós e de poetas como Aquilino Iglesia Alvariño ou Noriega Varela. O seu modelo lingüístico orixinario está, pois, como é natural, na xeración literaria que o precedeu, a anterior á Guerra Civil de 1936, aínda que logo iría incorporando certas prácticas lingüísticas do movemento político nacionalista fundado nos 60 e adecuando certas solucións morfolóxicas e léxicas ao natural evoluir da lingua escrita. Nas últimas obras, ou reedicións, e na súa obra poética completa publicada en 2001 a depuración da lingua é evidente, con desaparición de certas formas arcaicas, castelanizadas ou pseudogalegas, mais sen o autor renunciar a solucións dialectais ou escollas lexicais que caracterizaron a súa lingua literaria e que ben se poderían cualificar como opcións estilístico-expresivas propias.

Canto ao modelo gráfico de lingua escrita utilizado polo autor, a inmensa maioría dos seus libros publicouse no modelo maioritario que comezou a practicar desde o inicio da súa produción poética en 1950 con *Muiñeiro de brétemas*, coa excepción de tres poemarios que saíron do prelo na década de 80, en plena efervescencia do conflito normativo, na norma reintegracionista. Como episódica pódese considerar a aparición ocasional de certas grafías como <lh>, <nh>, <g+e, i> e <ss>, ou algúns acentos en pezas de teatro publicadas en Portugal en finais dos anos 50 ou principios dos 60, como o *Auto do Taberneiro*, editado en Braga en 1957, ou o *Auto do Labrego*, en Porto no ano 1961; tales grafías (*caminho*, *gente*, *homens*, *asobalharne*, *nossa* etc.) deben catalogarse como grallas derivadas da intervención de persoas portuguesas no proceso editorial. Tamén se deben ter en conta certos condicionamentos impostos polo selo editorial en que foron

aparecendo algunhas das súas obras, aínda que en xeral a maior parte delas se editaron de acordo coas preferencias do autor e respectando as súas escollas morfolóxicas e lexicais. Mais, por exemplo, nas *Viaxes e vagancias de M. P.*, publicada por SM en 1994, séguese o modelo estrito de norma oficial vixente na altura na súa práctica máis restritiva (*ó, -ble, tódolos, percorré-la tribo, Galicia*, mesmo plurais como *algúns* ou *preocupacións*), con solucións que o autor non utilizaba, sendo perceptíbel a existencia dunha man correctora e uniformadora; a este respecto é sintomático que no madrigal dedicado á cidade de Betanzos incluído nesta obra se observen algunhas variantes con relación á versión que figura na obra poética completa publicada en 2001: nesta figura *Galiza* e *incríbel* (OPC II: 440), en canto na primeira *Galicia* e *incríbel*.

O modelo reflectido na súa obra poética completa móvese no ámbito da norma oficial, mais non coincide exactamente con ela, pois o autor, que sempre foi crítico cos postulados oficialistas do idioma, por un lado utiliza certos elementos gráfico-lingüísticos simbólicos para o nacionalismo galego de base popular en que militou (*povo* ao lado de *pobo, úteis* ou *amábel/amábeis* xunto a *amábeles* ou *animales*, por exemplo); algúns casos de *dicer, viver, receber* ou *escreber* son máis frecuentes nas pezas teatrais de contido sociopolítico, e tamén nos artigos de prensa, aínda que logo non exista correspondencia entre a forma do infinitivo e as demais da conxugación temporal. Por outro lado, mantén determinadas formas dialectais e populares a que nunca quixo renunciar (*mao* e *irmao, canciós, us/unhos, faceis* por *facedes, sobor, bon, perto, cecais* etc.), aínda que tamén poidan aparecer as normativas ocasionalmente por necesidades métricas ou de rima e por outras razóns. Obsérvase, igualmente, certo polimorfismo sobre todo en terminacións do tipo *verdade/verdá, soedade/soidade/soidá*, en ocasións sustentadas en necesidades de rima, que explican tamén a aparición de determinados pseudogaleguismos como *primaveira* ao lado de *primavera* ou *humán* ao lado de *humano, destiño, percurar* etc., e alternancias do tipo de *pero/pro* ou *para/prá*, con base na fonética popular, que tamén xera formas como *torrón, garimo* etc. Por veces nestas e noutras duplicidades subxace unha intencionalidade estilístico-expresiva, mais nin sempre se poden explicar por razóns métricas ou de rima. Como acontece coa lingua da maior parte dos autores e autoras da súa xeración, e das anteriores, e máis aínda tratándose neste caso dun escritor tan achegado á fala popular, non torna raro acharmos determinadas interferencias do castelán, que se manifestan principalmente no plano da morfoloxía (plurais en *-les, o orde, o paisaxe, eres, dices, hemos, iba* etc.), da sintaxe (case sistemático uso da preposición *a* con complemento directo, moi escasa utilización do infinitivo flexionado) e do léxico (*cerilla, ensinar, axuntamento* por *concello, pobo* co significado de espazo físico etc.).

Na súa obra predominan certas solucións máis próximas ao portugués, aínda que non sistematicamente, como *Galiza* ou *-bel*. Neste sentido, o poeta tense manifestado partidario do reintegracionismo, como membro da Associação Galega da Língua (AGAL) e en consonancia cos postulados de Carvalho Calero, e defendeu a ortografía do portugués para o galego, a pesar da súa práctica habitual en sentido contrario, mais non a desnaturalización do galego:

Non escribo en reintegrado, porque cando comezou este movemento eu xa era vello, son algo preguizoso, e teño uns hábitos de escritura de trinta anos. Pero gustárame que se utilizase a grafía do portugués, conservando o noso propio idioma. A primeira razón na que me baso para dicir isto, é que a grafía portuguesa vaille mellor. En segundo lugar por diferenciar a ortografía galega da española. E por último, porque isto favorecería tremendamente que tódolos lusófonos puidesen ler ós escritores galegos, sen grandes dificultades [...]. Eu só estou porque se escriba coa grafía do portugués, nada máis. Non estou por aportuguesar pronuncias e formas; entón sería mellor pasar ó portugués enteiramente. Pero coido que tampouco é iso o que queren. Tentan unha aproximación ó portugués, defendendo a identidade do galego (Caño 1990: 110-2).

O autor publicou tres poemarios orixinariamente en galego reintegrado (Gil 2016), mais ao editar as obras completas en 2001 eses mesmos libros figuran na norma lingüística común ao resto da súa produción. Así pois, á marxe da súa idea teórica a respecto da mellor norma para o galego, Manuel María utilizou o modelo normativo máis ou menos convencional de acordo con cada momento da evolución da lingua escrita. Como afirma Sánchez Rei (2016: 261), a súa linguaxe literaria, “sen perder a súa esencia estruturalmente popular e camponesa, foi avanzando, mercé a sucesivas actualizacións, cara a unha modernización relativamente confluyente coa variedade estandarizada”.

4. O GALEGO NO PENSAMENTO DE MANUEL MARÍA

Para Manuel María o galego é, en primeiro lugar, o ‘idioma’, a ‘lingua’ ou a ‘fala’ da Galiza, termos que usa como sinónimos, sen establecer ningún grao de diferenciación entre eles. Os tres remiten para un mesmo valor no seu pensamento: o galego é o trazo esencial e definidor da Galiza e das xentes que a habitan, de tal modo que a súa morte presuporía tamén a desaparición daquela.

Acabamos de ver como na vida e na produción literaria do autor a lingua galega ten unha presenza constante cunha ou con outra denominación, mais tamén posúe unha presenza significativa o español ou castelán, que figura como termo antónimo que denota unha situación conflitiva –“ruidoso conflito lingüístico” (García Negro

2016: 113)– entre a lingua propia e a foránea; esta aparece citada como ‘castelán’, ‘castrapo’, ‘español-castelán-castrapo’, ‘lingua allea’, ‘lingua dos que mandan’, ‘lingua que lle ditan os alleos’ e inclusivemente ‘lingua imperial’; como se ve, son denominacións xeralmente de carácter pexorativo por ser esta lingua a que ameaza o futuro do galego. Tamén paira en toda a súa obra a distinción entre o galego como lingua da Galiza e das súas clases populares e o español como lingua de señoritos e descastados. Para Manuel María o ‘castrapo’ non vén significando exactamente o mesmo que na fala común das persoas galegas, que o consideran un castelán mal falado, cheo de galeguismos, ou mesmo un galego con moitos castelanismos, isto é, unha variedade híbrida de galego e español que en moitas ocasións se aplica máis ben ás persoas galegofalantes que usan o galego popular castelanizado. El emprega esta denominación maioritariamente para se referir á lingua de Castela que falan persoas galegas desertoras do seu idioma propio ou instaladas no español por pertenceren ás clases dominantes. Neste sentido, Ledo Andión (2009: 130) interpreta o castrapo “como loita interior que padecen certos grupos e individuos” entre o idioma que abandonaron e que pula por saír de novo, e o español que adoptaron.

Na súa obra poética son varias as composicións que definen o que é o galego para Manuel María, mais talvez sexa no poema “A fala”, pertencente ao libro *As rúas do vento ceibe* (1979), onde o poeta define de forma máis lírica, profunda e sinxela á vez o idioma galego e o seu significado como esencia da Galiza e patrimonio popular, ben como a chave que nos abre ao mundo e a maior creación histórica das galegas e galegos. Outro poema emblemático é o “Canto ao idioma galego”, pertencente á obra *Cantos rodados para alleados e colonizados* (1976), onde aquel é profusamente caracterizado como humilde, nidio, popular, labrego, suburbial, mariñeiro, proscrito, asoballado, soterrado, refugado e negado, sendo tamén cualificado como “fala do emigrante e do maldito” que só resoa “nos lares das xentes populares”, mais que ten de rexurdir puro, poderoso e enteiro “para erguer o noso futuro”. Trátase, pois, dunha caracterización descritiva do punto de vista sociolóxico e explicábel por razóns históricas de colonización e opresión do pobo galego.

Manuel María loita pola restauración do galego como lingua plena e panca fundamental na construción dunha Galiza dona dos seus destinos e con futuro, como tamén querían Castelao, os irmáns Vilar Ponte, Carvalho Calero e en xeral o movemento nacionalista galego en que militou. Esa Galiza que el quere e concibe é unha conxunción do pobo –a xente– e mais o idioma propio, idea que tamén quere transmitir ás crianzas na obra *Os soños na gaiola* (1972) e, máis en concreto, no poema intitulado “Galiza”: *Galiza somos nós: / a xente e mais a fala. / Se buscas a Galiza / en ti tes que atopala!* Eis a ecuación identificadora entre a

Galiza, o pobo e a lingua que lles é propia, idea tamén presente noutras moitas composicións, como a “Canción para cantar todos os días”: *O idioma somos nós, pobo común, / vencello que nos xungue e ten en pé*. No mesmo título do poema “A fala é comunión e sentimento” está suxerido ese valor comunal e partillado do idioma, elo de unión entre o mar e a terra e entre as diversas xeracións de galegos e galegas. No poema “Renunciade á vella lingua”, do libro *Versos para un país de minifundios* (1969), define o idioma como a creación máis xenial do pobo galego e a cunca en que este garda a total plenitude do seu ser, de modo que renunciarmos a el é ficarmos “capados”, “mudos” e sumidos na “impotencia”, recibindo en pago o desprezo dos que nos mandan. A lingua galega é a “vida xa eternizada” de todas as persoas galegas que existiron e das que existirán no futuro, e nela se encerra o esforzo común de todas esas persoas que foron “pobo galego de verdade”.

O autor defende a lingua, e tamén o concepto de normalización lingüística face ao de bilingüismo, tanto na súa obra poética como na ensaística, narrativa ou teatral, pois a reivindicación do idioma propio é un tema constante en toda a súa produción; así, na peza *A lúa vai encoberta*, escrita polos anos 70, fai afirmar a unha personaxe que o idioma é “pra nós esencialísimo e prioritario. O galego ten que ser o noso idioma oficial” (CA: 49); e, após unha sátira contra aqueles que desertan del e que anuncian a súa morte inmediata, critica o bilingüismo como solución alternativa á normalización (CA: 62-3). O seu contundente ataque contra as persoas que practican a deslealdade lingüística (Freixeiro 2016) fai parte desa “asañada chamada de atención aos desertores e menosprezadores do idioma galego” que tamén “aflore de contino” en Celso Emilio Ferreiro e noutros autores da altura (Mariño 2009: 157).

En síntese, son múltiples os valores e significados con que Manuel María define e caracteriza a lingua galega, por veces inclusivamente antitéticos ou contraditorios, como contraditoria é a vida mesma. O galego pode ser ao mesmo tempo “vello” e “novo”, “sufrimento” e “amor”, “laio e canción”, mais sempre será a creación máis importante do pobo galego e o símbolo esencial da súa existencia e permanencia. Para o poeta a Galiza é a simbiose de lingua e pobo, pois non concibe unha Galiza sen galego nin un pobo galego que se poida expresar nunha lingua diferente. Neste sentido, o pobo estará constituído polas clases traballadoras (labregos, mariñeiros, emigrantes) que falan galego, non polos señoritos renegados que falan o castrapo e desertan da lingua propia, como reflicte o poema “Acuso a clase media” (García Negro 2016). A Galiza é unha nación de xentes traballadoras e el séntese facendo parte dese pobo a que pertence por orixe e por vocación, a criticar con dureza e intransixencia aquelas persoas –castrapistas, bilingüistas– que abandonan a súa lingua por outra allea. A renuncia ao idioma galego supón para o poeta a renuncia ao futuro da Galiza e a súa desaparición.

Afirmar a lingua propia, polo contrario, é asentarse con dignidade na historia e enfrontar con decisión o seu futuro como nación orgullosa de si mesma. Exaltación apaixonada da lingua popular e sátira desapiadada contra quen deserta dela constitúen os dous eixos básicos do seu pensamento lingüístico.

5. CONCLUSIÓN

Manuel María viviu, escribiu e pensou en galego ao longo e largo da súa existencia. Mais non se limitou a dar testemuño persoal de coherencia e compromiso no uso constante do galego. Tamén se implicou a fondo na causa da súa dignificación e normalización social. O autor defende, con certeza, a normalización lingüística e por ela loitou tanto desde a súa acción sociopolítica militante como desde a súa obra poética, ensaística, narrativa ou teatral, pois a reivindicación e defensa do idioma propio é un tema constante en toda a súa produción. Descualifica, por consecuencia, o bilingüismo como solución alternativa á normalización e critica aquelas persoas que desertan do galego ou que mostran indiferenza e deslealdade cara a el.

Após o dito, torna evidente o papel do galego como eixo vertebrador da vida, da obra e do pensamento de Manuel María, ben como a importancia que lle concede no pasado, no presente e no porvir da Galiza. Alén disto, a coherencia entre o modo de vivir, de escribir e de pensar é máis outra das virtudes que atesourou o poeta da nación galega.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Girgado, Luís (2016): “A obra hemerográfica de Manuel María: a súa presenza en *Alba*”, en Cochón/Alonso 2016: 25-38.
- AT = Hortas Vilanova, Manuel [Manuel María] (1990): *Andando a Terra 1977-1987*. Vigo: A Nosa Terra. Escolma ao coidado de Pilar García Negro e Miguel A. Mato Fondo.
- CA = Manuel María (1992): *Auto do Castromil ou a revolución dos baúes*. Contos do Castromil nº 4. Vigo: Castromil.
- Caño, Xosé Manuel del (1990): *Conversas con Manuel María*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Cochón, Luís e Luís Alonso Girgado (eds.) (2016): *Manuel María. Cecais hai unha luz. Memorabilia*. Cadernos Ramón Piñeiro XXXV. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Dobarro, Xosé María (1989): “Introducción”, en Manuel María, *Terra Cha*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 9-40.

- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2007a): *Cucou o cuco cuqueiro. Lingua e estilo na obra de Manuel María*. Lugo: Fundación Caixa Galicia.
- (2007b): “Enunciación e estilo na obra de Manuel María”, *Madrygal* 10, 67-76.
- (2009a): “Manuel María, adañ e labrador do idioma”, en García/Pardo 2009: 163-184.
- (2009b): “Introdución a unha estilística da lingua galega. Algúns trazos de estilo na obra de Manuel María”, en Gabriel Rei-Doval (ed.), *A lingüística galega desde alén mar*. Santiago de Compostela: Universidade, 253-271.
- (2015): “Introdución”, en Manuel María, *A esencia máis nosa: poemas sobre a lingua galega*. [Outeiro de Rei]: Casa-Museo Manuel María, 7-45.
- (2016): “A «Canción para cando se escoita falar castrapo»: crítica da deslealdade lingüística”, en Cochón/Alonso 2016: 93-103.
- García Negro, Pilar (2001): “A megafonía do idioma que o país necesit(ab)a”, en Alfonso Blanco Torrado (coord.), *Manuel María*. [libro homenaxe / organizado pola] Asociación Cultural Xérmolos. Lugo: Ophiusa, 251-254.
- (2016): “Unha poética ao servizo da lingua”, en Cochón/Alonso 2016: 111-119.
- García Negro, Pilar e Diego Pardo Amado (eds.) (2009): *Manuel María: Literatura e nación. Actas do Congreso (A Coruña, 3-5 de Novembro de 2005)*. A Coruña: Universidade.
- García, Xosé Lois (1995): “Aportacións para un vocabulario da flora e da fauna no Terra Chá, de Manuel María”, en Xulio Xiz (ed.), *Manuel María da Terra Chá*. Lugo: Citania de Publicacións, 95-140.
- (2015): *Manuel María reencontrado*. Noia: Toxosoutos.
- Gil Hernández, António (2016): *Solilóquios com Manuel María*. Boletim da AGLP. Anexos 4. [A Coruña]: Academia Galega da Língua Portuguesa.
- Gómez Torres, Camilo (1996): “Manuel María e o seu tempo”, en Alberte Ansedé e Cesáreo Saco (dirs.), *Historia da literatura galega*. [Vigo]: Asociación Socio-Pedagóxica Galega / A Nosa Terra, v. 4, 1217-1248.
- (2001a): *Manuel María: os traballos e os días*. Santiago de Compostela: Laivento.
- (2001b): “Usos, actitudes e prexuízos lingüísticos na súa poesía”, en Alfonso Blanco Torrado (coord.), *Manuel María*. [libro homenaxe / organizado pola] Asociación Cultural Xérmolos. Lugo: Ophiusa, 333-344.
- (2005): *O tempo vital de Manuel María*. Vigo: A Nosa Terra.
- Ledo Andión, Margarita (2009): “Ollar o real: Manuel María nos xornais”, en García/Pardo 2009: 123-131.

- Losada, Basilio (2009): “Conferencia de clausura”, en García/Pardo 2009: 365-369.
- Mariño Paz, Ramón (2009): “Destrucción e construción do idioma galego durante o século XX”, en García/Pardo 2009: 145-161.
- Mato Fondo, Miguel A. (2003): “Introdución”, en Manuel María, *Edipo*. A Coruña: Universidade, 17-64.
- OPC I = Manuel María (2001): *Obra poética completa I (1950-1979)*. A Coruña: Espiral Maior.
- OPC II = Manuel María (2001): *Obra poética completa II (1981-2000)*. A Coruña: Espiral Maior.
- PP = Manuel María (2003): *A Terra Chá: poesía e paisaxe. Discurso lido o día 15 de febreiro de 2003, no acto da súa recepción, polo Ilustrísimo Señor Don Manuel María Fernández Teixeiro e resposta do Excelentísimo Señor Don Xosé Luís Méndez Ferrín*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Queixas Zas, Mercedes (2016): *Labrego con algo de poeta. Biografía de Manuel María*. Vigo: Galaxia.
- Regueira, Xosé Luís (2014): “O galego da Terra Chá, Manuel María e a lingua literaria”, en Xosé Manuel Sánchez Rei e Estefanía Mosquera Castro (eds.), *Por Terras de Lugo. Oito aproximacións á provincia*. A Coruña: Asociación Cultural Alexandre Bóveda, 91-102.
- Rodríguez, Francisco (2009): “Dinámica histórica da Galiza e evolución poética en Manuel María”, en García/Pardo 2009: 23-31.
- Rodríguez Fer, Claudio (1989): *Poesía galega. Crítica e metodoloxía*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2016): “Algunhas notas sobre *Muiñeiro de brétemas* (1950): o léxico da flora”, en Cochón/Alonso 2016: 253-261.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel e Estefanía Mosquera Castro (eds.) (2014): *Correspondencia entre Manuel María e Ramón Otero Pedrayo (1951-1974)*. [Outeiro de Rei]: Fundación Manuel María de Estudos Galegos.